ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μακεδονικά

Τόμ. 19, Αρ. 1 (1979)

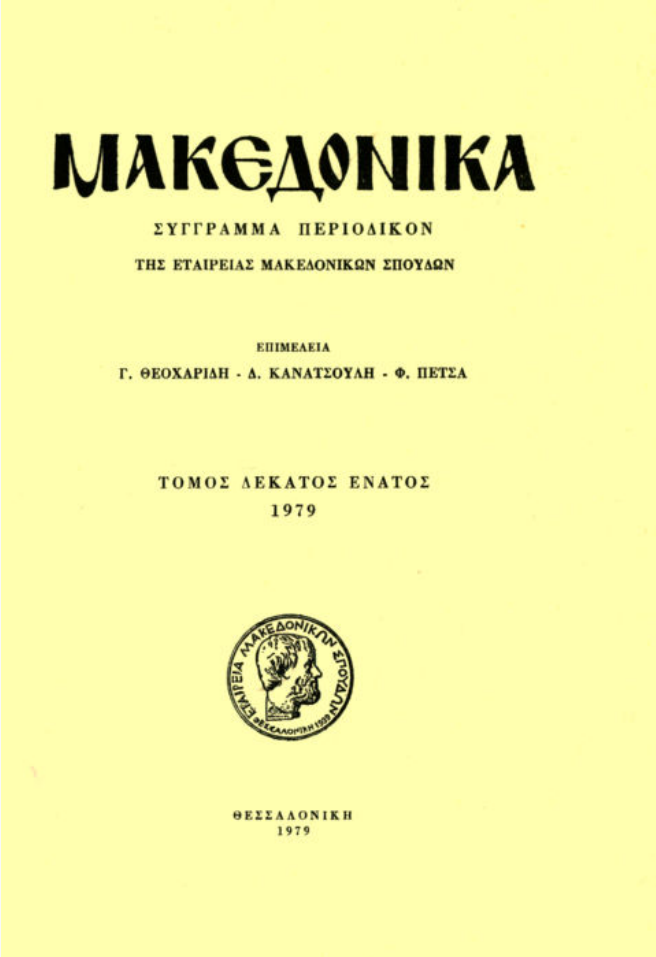
ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ - Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗ - Φ. ΠΕΤΣΑ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ

1979

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1979

Χαραλάμπους Κ. Παπαστάθη, Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία

Γ. Ι. Θεοχαρίδης

doi: 10.12681/makedonika.482

Copyright © 2014, Γ. Ι. Θεοχαρίδης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Θεοχαρίδης Γ. Ι. (1979). Χαραλάμπους Κ. Παπαστάθη, Το νομοθετικόν έργον της κυριλλομεθοδιανής ιεραποστολής εν Μεγάλη Μοραβία. *Μακεδονικά*, *19*(1), 449–460. https://doi.org/10.12681/makedonika.482

Χ α ρ α λ ά μ π ο υ ς Κ. Π α π α σ τ ά θ η, Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ, Θεσσαλονίκη 1978, σελ. 142, χάρτης 1. Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν, 2.

Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ νομικοϊστορικὴ ἐργασία δὲν θὰ ἀφήσῃ ἀδιαφόρους ὄχι μόνον νομικούς, ἀλλὰ καὶ σλαβολόγους καὶ βυζαντινολόγους. Ἐξετάζουσα τρία ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν μνημείων Κανονικοῦ καὶ Πολιτικοῦ Δικαίου, ἀπὸ ἱστορικῆς καὶ δικαιικῆς ἀπόψεως (ἐν μάλιστα ἐξ αὐτῶν διὰ πρώτην φορὰν ἀπὸ δικαιικῆς ἀπόψεως), καταλήγει εἰς συμπεράσματα κοινοῦ ἐνδιαφέροντος διὰ νομικούς, σλαβολόγους καὶ βυζαντινολόγους. Τὰ μνημεῖα ταῦτα εἶναι: 1) Ὁ Νομοκάνων τοῦ Μεθοδίου (= NM), 2) ὁ Zakon sudnyj ljudem (= Νόμος ἐκδικάσεως τῶν ἀνθρώπων, = ZSL) καὶ 2) ἡ Ἀνώνυμος Ὁμιλία τοῦ κώδικος Clozianus (= Ἀν. Ὁμ.).

Ὡς βάσιν τῆς μελέτης του ὁ σ. ἔθεσεν ἐπιδεξίως τὸ ὀλιγώτερον μελετηθὲν ἐκ τῶν τριῶν ὡς ἄνω μνημείων, τὴν Ἀν. Ὁμ., καὶ διὰ τοῦτο εὐθὺς εἰς τὸ Κεφ. Α΄: α) Ἀφηγεῖται τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐκ Κροατίας κώδικος Clozianus τοῦ 11ου αἰῶνος, τοῦ περιέχοντος μεταξὺ τεσσάρων μεταφράσεων ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν ὁμιλιῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν Ἀν. Ὁμ., εἰς παλαιοσλαβικὴν γλῶσσαν καὶ γλαγολικὴν γραφήν, καὶ ἀποτελοῦντος κώδικα unicus αὐτῆς, τῆς ὁποίας ἑλληνικὴν μετάφρασιν ἐκ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεώς της ὑπὸ A. Dostál παραθέτει ἀμέσως κατόπιν (σ. 19-24). β) Παραθέτει τὰ ἄμεσα ἐξαγόμενα ἐκ τῆς πρώτης γνωριμίας μετὰ τοῦ κειμένου τῆς Ἀν. Ὁμ., τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν σ. ἔχουν οὕτω (σ. 25/6):

1) Αὕτη ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς ἐκτελοῦντας δικαστικὰ καθήκοντα ἐπιχωρίους ἄρχοντας.

2) Ὁ λαὸς τῆς χώρας, εἰς ἣν ἀναφέρεται αὕτη, εἶναι νεοφώτιστος εἰς τὸν χριστιανισμόν, ἀλλὰ συνεχίζει τὴν ἐφαρμογὴν θεσμῶν τοῦ εἰδωλολατρικῆς προελεύσεως ἐθιμικοῦ δικαίου του.

3) Ἀφορμὴν συντάξεως καὶ ἐκφωνήσεως τῆς Ἀν. Ὁμ. ἀπετέλεσεν ἡ παρά τινος χριστιανοῦ ἄρχοντος ἀποπομπὴ τῆς γυναικός του καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ σύναψις γάμου μετὰ τῆς ἀναδεκτῆς του ἢ τῆς μητρός της τῇ ἀνοχῇ τοῦ ἡγεμόνος.

4) Ἡ Ἀν. Ὁμ. προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν γραπτῆς νομοθεσίας, ἀλλ' οὐχὶ πλήρους καὶ ὡλοκληρωμένης, εἰς τὴν ἐπίρρωσιν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ὁποίας ἀπεσκόπει.

5) Ἡ Ἀν. Ὁμ. πειρᾶται νὰ καλύψῃ τὰ κενὰ τῆς προϋπαρχούσης αὐτῆς νομοθεσίας διὰ νέων διατάξεων καὶ διὰ τῆς θετικοποιήσεως τοῦ θείου δικαίου.

6) Κατὰ τῶν παραβαινόντων τὰς διατάξεις τοῦ δικαίου, ἡ Ἀν. Ὁμ. ἐπαπειλεῖ τὴν θείαν τιμωρίαν καὶ ἐξιλασμόν.

7) Ἡ ὅλη δομή της καθιστᾶ ταύτην ἀρχέγονον, ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν, δικονομικὸν ὁδηγόν.

Εἰς τὸ Κεφ. Β΄ (σ. 27-36) ἐξετάζεται τὸ νομικὸν περιεχόμενον τῆς Ἀν. Ὁμ., ἤτοι: α) Τ ὰ ν ο μ ι κ ὰ θ έ μ α τ α, εἰς τὰ ὁποῖα αὕτη ἀναφέρεται, καὶ ταῦτα ἐξετάζονται ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ρωμαϊκόν, τὸ βυζαντινο-ρωμαϊκὸν καὶ τὸ Κανονικὸν δίκαιον. Εἶναι δὲ ταῦτα 1) ἡ ἀποστασία ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, 2) τὸ ἐκ πνευματικῆς συγγενείας κώλυμα γάμου, 3) ἡ μονογαμία, 4) ἡ μοιχεία, 5) ἡ λύσις γάμου, 6) ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. β) Α ἱ δ ι κ ο ν ο μ ι κ α ὶ ἀ ρ χ α ί, τὰς ὁποίας αὕτη περιέχει. Εἶναι δὲ αὗται 1) ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσοτιμίας τῶν διαδίκων, 2) ἡ ἀρχὴ τῆς ἀνεπηρεάστου ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, 3) ἡ ἀρχὴ τῆς ἐμμαρτύρου ἀποδείξεως, 4) ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσχύος καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ γραπτοῦ καὶ μόνον δικαίου, 5) ἡ ἀρχὴ τῆς νομμότητος ἀπονομῆς δικαιοσύνης, καὶ 6) ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ ἀναδρομικότητος ἀπονομῆς δικαιοσύνης.

Οὕτως ἐγνώρισεν ὁ ἀναγνώστης τὴν ἱστορίαν τοῦ κειμένου καὶ τὸ νοηματικὸν καὶ νο-

μικὸν περιεχόμενον τῆς Ἀν. Ὁμ., καὶ εἶναι εἰς θέσιν νὰ παρακολουθήσῃ εἰς τὸ ἑξῆς τὴν ἐξέτασιν τῶν προβλημάτων αὐτῆς, ἤτοι τοῦ προβλήματος τοῦ συντάκτου καὶ τοῦ τόπου καὶ χρόνου τῆς συντάξεώς της.

Εἰς τὸ Κεφ. Γ′ (σ. 37-42) ὁ σ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ πρωτοτύπου ἢ μὴ τῆς Ἀν. Ὁμ. Ἀνατρέχει πρῶτον εἰς τὴν γνώμην τοῦ παλαιοῦ V. Kopitar (1836), ὅτι ἡ Ἀν. Ὁμ. τυγχάνει μετάφρασις ἑλληνικοῦ ἔργου, ἀπολεσθέντος ἢ τοῦλάχιστον μὴ ἐπισημανθέντος (σ. 37). Προσθέτει κατόπιν ὅτι αἱ περαιτέρω ἔρευναι τοῦ Grivec (1943) καὶ τοῦ Vaillant (1947) ἐνίσχυσαν «τὴν ἄποψιν τοῦ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφραστικοῦ χαρακτῆρός της λόγῳ τῶν πολλῶν ἑλληνικῆς προελεύσεως ἰδιωτισμῶν τοῦ κειμένου της» (σ. 37/8). Παραθέτων δὲ κατόπιν τὰς γλωσσικὰς παρατηρήσεις τοῦ Vaillant, τὰς προδιδούσας ἑλληνικὸν πρότυπον, ἐπαναλαμβάνει : «Κατὰ ταῦτα ἡ ἄποψις περὶ τῆς ἐλλείψεως πρωτοτυπίας τῆς Ἀν. Ὁμ. καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι αὕτη τυγχάνει παλαιοσλαβικὴ μετάφρασις ἀγνώστου ἡμῖν ἑλληνικοῦ ἔργου παραμένουν μέχρι σήμερον κρατοῦντα» (σ. 38).

Μετὰ ταῦτα τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν καὶ τὸν ἀνωτέρω ἰσχυρισμὸν ἀνασκευάζει πρῶτος ὁ σ. μας, ὑποδεικνύων ὀρθῶς ὅτι οἱ ἑλληνισμοὶ τῆς Ἀν. Ὁμ., οἱ παρατηρηθέντες ὑπὸ τοῦ Vaillant, εἶναι ἐξ ἴσου δυνατὸν νὰ ὀφείλωνται εἰς συγγραφέα ἔχοντα τὴν ἑλληνικὴν ὡς μητρικὴν γλῶσσαν καὶ γράφοντα εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν καὶ ὅτι τὸ ἱστορικὸν δεδομένον τῆς Ἀν. Ὁμ., τοῦ παρανόμου γάμου ἄρχοντος ὑπὸ τὰς γνωστὰς συνθήκας, οὐδόλως ἀπαντᾶ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς. «Ἑπομένως, μὲ βάσιν κατ' ἀρχὴν τὸ ἱστορικὸν τοῦτο δεδομένον, πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὸν μεταφραστικὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀν. Ὁμ. ἐκ τῆς ἑλληνικῆς» (σ. 39).

Περαιτέρω ὁ σ., ἐξετάζων τὰ χωρία τῆς Ἀν. Ὁμ., ὅπου ἀναφέρεται «νόμος», ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ὁ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καταλήγει: «Ἑπομένως, ἐκ τῶν παρατεθέντων τριῶν χωρίων τῆς Ἀν. Ὁμ. καθίσταται ἐμφανὲς ὅτι, ἐκτὸς τοῦ δικαίου τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὑπῆρχε καὶ εἰς 'νόμος' γνωστὸς εἰς τὸ ἀκροατήριον, νόμος θετικοῦ δικαίου τεθεὶς ἐν ἰσχύει πρὸ τῆς συντάξεως τῆς Ἀν. Ὁμ. καὶ εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ὁποίου ἀπέβλεπεν ὁ συντάκτης αὐτῆς» (σ. 41). Ὁ σ. δὲν καθορίζει ποῖος ἦτο ὁ «νόμος» αὐτός, ἐπιφυλασσόμενος νὰ τὸν ἀποκαλύψῃ ἀργότερον. Ὁ J. Vašica βεβαίως, (L'œuvre juridique de SS. Constantin-Cyrille et Methode. Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος, ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι, Μέρος Β′, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 174, τὸν ἔχει ἀποκαλύψει πρὸ πολλοῦ: «une confrontation avec le Zakon sudnyj a montré que l'oraison se rattache immédiatement au code mentionné et s'y refére expressement... l'oraison de Méthode suppose déjá l'existence du Zakon sudnyj». (Βλ. καὶ J. Vašica, Origine Cyrillo-Méthodienne du plus ancien code slave dit Zakon sudnyj ljudem, «Byzantinoslavica» 12, 1951, 154-174), ἀλλ' ὁ σ., χάριν τῆς κλιμακώσεως τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ κοινοῦ ἀναγνώστου, φαίνεται νὰ παραβιάζῃ ἐνταῦθα ἀνοικτὰς θύρας.

Εἰς τὸ Κεφ. Δ′ (σ. 43-66) ὁ σ. ἐξετάζει τὰ δύο ἀρχαιότερα γραπτὰ μνημεῖα τοῦ δικαίου τῶν Σλάβων, τὸν Νομοκάνονα τοῦ Μεθοδίου (NM) καὶ τὸν Zakon sudnyj ljudem (ZSL), πρὶν νὰ συσχετίσῃ τούτους εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον πρὸς τὴν Ἀν. Ὁμ.

Διὰ τὸν NM, τοῦ ὁποίου τὰ βασικὰ προβλήματα προελεύσεως, συντάκτου καὶ τόπου συντάξεως θεωροῦνται εἰς τὴν διεθνῆ βιβλιογραφίαν ὡς ὁριστικῶς λελυμένα, ἀφηγεῖται πρῶτον, σκιαγραφῶν τὸ σχετικὸν ἱστορικὸν πλαίσιον, τὴν ἱστορίαν τῆς ἀποστολῆς καὶ τῆς δράσεως τῶν δύο Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἀπὸ τῆς αἰτήσεως τοῦ ἡγεμόνος αὐτῆς Ροστισλὰβ πρὸς τὸ Βυζάντιον τὸ 862 περὶ ἀποστολῆς ἱεραποστόλων εἰς τὴν χώραν του μέχρι τῆς διαλύσεως τῆς ἡγεμονίας τῆς Μοραβίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας της ὑπὸ τῶν Οὔγγρων κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10ου αἰῶνος (σ. 43-48).

Ἀποδειχθέντος ἀναμφισβητήτως ὑπὸ τοῦ H. F. Schmid ὅτι ὁ NM εἶναι πιστὴ ἀπο-

σπασματικὴ μετάφρασις εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν τῆς Συναγωγῆς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ ὑποστηριχθέντος ὑπὸ τοῦ W. Lettenbauer ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιοσλαβικῶν «γλωσσῶν» εἰς τὸν Cod. Lat. Mon. 14008 ὅτι ὁ ΝΜ εἶχε καταρτισθῆ πρὸ τοῦ 880, ὁ σ. ἐξετάζων καλύτερον τὰς ὑπαρχούσας πληροφορίας συμπεραίνει ὅτι «ἡ πλήρης σύνταξις τοῦ Νομοκάνονος ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου ἐξεπονήθη προφανῶς κατὰ τὸ ἔτος 883, ἤτοι ὀλίγον μετὰ τὴν ἐπιστροφήν του ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ δύο ἔτη πρὸ τοῦ θανάτου του» (σ. 52). Οὕτω καθωρίσθη ἀκριβέστερον ὁ χρόνος τῆς συντάξεως τοῦ ΝΜ.

Τὴν ἄποψιν τοῦ Vašica, ὅτι ὁ ΝΜ ἀποτελεῖ νέον τύπον, «μεγαλομοραβικόν», νομοκάνονος καὶ τὴν ὑπονοουμένην γνώμην τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ τούτου ἐρευνητοῦ ὅτι ὁ ΝΜ στρέφεται κατὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καταπολεμεῖ ἐπιτυχῶς ὁ σ. μὲ ὀφθαλμοφανῶς λογικὰ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιχειρήματα: Τὸ μὴ διαφοροποιημένον περιεχόμενόν του καθιστᾶ τὸν ΝΜ συνοπτικὸν ἐγχειρίδιον ἐπιλελεγμένων Κανόνων καὶ ὄχι νέον τύπον νομοκάνονος. Ἡ μετάφρασις ἐν αὐτῷ τοῦ γ΄ Κανόνος τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 381, περὶ πρεσβείων τοῦ Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὸν τῆς Ρώμης, ἀποκλείει ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Τὸ ὑπάρχον ἐξειλιγμένον Κανονικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βυζαντίου ἐξηγεῖ τὴν μὴ χρησιμοποίησιν ὑπ' αὐτῆς τοῦ συμπιλήματος ἐκ τῆς Συναγωγῆς τοῦ Σχολαστικοῦ, ὡς εἶναι ὁ ΝΜ. Ἡ μὴ διάσωσις τοῦ ΝΜ ἐν τῇ Δύσει ἀποκλείει ἀντιανατολικὰς τάσεις του, ἄλλως εὐπροσδέκτους εἰς τοὺς Δυτικοὺς κ.ο.κ. (σ. 52-56).

Μὲ ἐξ ἴσου ἰσχυρὰ ἐκ τῶν πραγμάτων λογικὰ ἐπιχειρήματα καταπολεμεῖ ὁ σ. τὴν ἀντίθετον ἄποψιν τοῦ ὀρθοδόξου Ρώσσου κανονολόγου S. Troickij, ὅτι ὁ ΝΜ διεπνέετο ὑπὸ ἀντιδυτικῶν τάσεων καὶ προσεπάθησε νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν Μεγάλην Μοραβίαν ἀντιπαπικὰς θέσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας: Ἀντιπαπικὰς θέσεις δὲν περιέχει, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Troickij, ὁ μεταφρασθεὶς εἰς τὸν ΝΜ λδ΄ ἀποστολικὸς Κανὼν τῆς Συναγωγῆς τοῦ Σχολαστικοῦ, ἀλλὰ ὁ Νομοκάνων εἰς ΙΔ΄ τίτλους, ὁ λεγόμενος τοῦ Φωτίου, ἀλλὰ τοῦτον δὲν μετάφρασεν ὁ δῆθεν ἀντιπαπικὸς Μεθόδιος. Καὶ καταλήγει ὁ σ.: «Ὁ ΝΜ δὲν διέπεται ὑπὸ ἀντιδυτικῶν ἢ ἀντιανατολικῶν ἀρχῶν καὶ ὁ Μεθόδιος ὡς ἱεραπόστολος καὶ μεταφραστὴς ὑπὲρ ἢ κατὰ οὐδεμιᾶς τῶν δύο Ἐκκλησιῶν εἰργάσθη» (σ. 59).

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο τοῦ σ. ἀποτελεῖ μάθημα δι' ὅσους βυζαντινολόγους πιστεύουν ὅτι εἷς ἐκ τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ὁ Κύριλλος καὶ ὁ Μεθόδιος δὲν περιελήφθησαν εἰς οὐδὲν βυζαντινὸν ἑορτολόγιον καὶ δὲν ἑωρτάζοντο ὑπὸ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἦτο τὸ γεγονός, ὅτι οὗτοι κατὰ τὴν διένεξιν πατριάρχου Φωτίου καὶ πάπα Νικολάου Α΄ συνειργάσθησαν μετὰ τοῦ Πάπα. Δὲν συνειργάσθησαν μετὰ τοῦ Πάπα, ἀλλὰ καὶ δὲν εἰργάσθησαν κατ' αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου, σεβασθέντες τὴν ὑπάρχουσαν ὑπαγωγὴν τῆς Μοραβίας εἰς τὸ κλῖμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Τοῦτο διδάσκει τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα τοῦ συγγραφέως μας.

Ἡ προέλευσις καὶ ἡ πατρότης τοῦ εἰς Ρωσίαν ἐπίσης, ὡς ὁ ΝΜ, ἀλλ' εἰς πολλὰ χειρόγραφα καὶ εἰς δύο συντάξεις, μίαν βραχεῖαν καὶ ἀρχαιοτέραν καὶ μίαν ἐκτεταμένην καὶ νεωτέραν, διασωθέντος ZSL ἀποτελοῦν ἀντικείμενον διαφωνιῶν καὶ ἀντιμαχομένων θεωριῶν καὶ ὁ σ. ἐκθέτει ἐν συνεχείᾳ τὰς διατυπωθείσας τέσσαρας τοιαύτας, αἱ ὁποῖαι εἶναι:

α) Ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία» τοῦ Πολωνοῦ R. Hube, ἡ ὁποία ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ZSL ἐγεννήθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ τσάρου Συμεὼν (893-927), ἀφοῦ ἐξ αὐτῆς προέρχονται πολλὰ παλαιοσλαβικὰ χειρόγραφα διασωθέντα ἐν Ρωσίᾳ, καὶ τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν ἔκτοτε πολλοί μεταθέτοντες μόνον τὸν χρόνον τῆς συντάξεως αὐτοῦ εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα.

Τροποποίησιν τῆς θεωρίας αὐτῆς ἐπέφερεν ὁ Danailov, ἀκολουθηθεὶς ὑπὸ πολλῶν, διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ χρόνου τῆς συντάξεως τοῦ ZSL ἐπὶ τσάρου Βόριδος (852-889) καὶ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 866-868, ἀφοῦ, ὡς ἐπιστεύθη, διὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ZSL ἐχρησιμοποιήθησαν τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α΄ πρὸς τοὺς Βουλγάρους.

β) Ἡ «μεγαλομοραβικὴ θεωρία» τοῦ J. Vašica, ὁ ὁποῖος βασισθεὶς εἰς φιλολογικὰ καὶ γλωσσικὰ κριτήρια ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ ZSL συνετάχθη ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου, χρησιμοποιήσαντος ὡς πρότυπον τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ Κανονικοῦ δικαίου διαμορφωθέντα ἐπιτίμια, ἅτινα εἶχον διαδοθῆ εἰς τὴν Μοραβίαν ὑπὸ τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων, καὶ ὁ ὁποῖος ἠκολουθήθη πρωτίστως ὑπὸ Τσεχοσλοβάκων ἐρευνητῶν.

γ) Ἡ «μακεδονικὴ θεωρία» τοῦ Ρώσου κανονολόγου S. Troickij, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ ἀριθμὸς διατάξεων τοῦ ZSL ἀφορᾶ εἰς τὴν ὑπὸ στρατιωτικῶν τέλεσιν ἀξιοποίνων πράξεων, κατέληξεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ZSL τυγχάνει στρατιωτικὸς ποινικὸς κῶδιξ καὶ συνετάχθη μὲ βάσιν τὴν Ἐκλογὴν ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου κατὰ τὸ διάστημα 830-840 (εἶναι λοιπὸν τὸ ἀρχαιότερον πάντων σλαβικὸν μνημεῖον) εἰς τὴν Κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος (ὅπου κατὰ τὸν Dvornik ἦτο ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία», διοικητὴν τῆς ὁποίας διώρισε τὸν Μεθόδιον ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος), ἵνα χρησιμοποιηθῇ ὑπὸ τῶν εἰς αὐτὸν ὑποκειμένων Σλάβων στρατιωτῶν. Ὁ τόπος συντάξεως λοιπὸν τοῦ ZSL εὑρίσκετο κατὰ τὴν θεωρίαν αὐτὴν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ ἡ θεωρία ὠνομάσθη «μακεδονική».

δ) Ἡ «Παννονικὴ θεωρία» τοῦ H. F. Schmid, ὁ ὁποῖος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι εἰς τὸν ZSL συνυπάρχουν στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου (Ἐκλογή) καὶ τοῦ δυτικοῦ Κανονικοῦ δικαίου (ἐπιτίμια), συνεπέρανεν ὅτι τόπος συντάξεως τοῦ ZSL εἶναι ἡ Παννονία, ὅπου ἐτέμνοντο αἱ σφαῖραι ἐπιρροῆς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ φραγκικοῦ κράτους, καὶ ἡ αὐλὴ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Παννονίας, καὶ ὁ ὁποῖος ἀργότερον ἐτροποποίησε τὴν ἄποψίν του δεχθεὶς χρόνον συντάξεως τοῦ ZSL τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου καὶ τόπον τὴν Παννονίαν καὶ τὴν Μεγάλην Μοραβίαν.

Βεβαίως ὁ σ. μας δὲν ἀποκλίνει πρὸς τὸ παρὸν πρὸς οὐδεμίαν ἐκ τῶν τεσσάρων θεωριῶν καὶ ἀργότερον ἀκόμη θὰ εἴπη (σ. 79): « Ο ZSL τυγχάνει ἔργον συζητησίμου εἰσέτι τοπικῆς καὶ χρονικῆς προελεύσεως, ὡς καὶ συντάκτου». Θὰ ἠμποροῦσεν ὅμως ἴσως, νομίζομεν, νὰ συζητηθῇ ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι εἰς τὸ πρῶτον κεφάλαιον τοῦ ZSL ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, τὸ ὁποῖον ἀπεδόθη δῆθεν λανθασμένως εἰς τὸν Μέγαν Κωνσταντῖνον ἢ τὸν Κωνσταντῖνον Ε΄, ἐνῶ δῆθεν πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου (βλ. J. Vašica, L'œuvre juridique de SS Constantin-Cyrille et Méthode, σ. 173) καὶ τὸ ὁποῖον παρέσυρε τὸν βαρῶνον Rosenkampf νὰ θεωρήσῃ τὸν ZSL μετάφρασιν ἀγνώστου ἑλληνικοῦ νομοθετήματος τοῦ αὐτοκράτορος Μεγάλου Κωνσταντίνου (βλ. ἡμέτερον σ. εἰς σ. 62). Ὁπότε, ἐὰν τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τοῦ Vašica, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος-Κύριλλος εἶναι ὁ συντάξας τὸν ZSL, καταρρίπτονται ὅλαι αἱ ἄλλαι θεωρίαι, πλὴν τῆς μεγαλομοραβικῆς, ἀφοῦ ὁ Κωνσταντῖνος-Κύριλλος οὔτε εἰς τὴν Βουλγαρίαν οὔτε εἰς τὴν Παννονίαν εἰργάσθη οὔτε «σλαβικὴν ἡγεμονίαν» διῴκησεν. Ὁ σ. ἀναφέρει βεβαίως εἰς σ. 70, σημ. 11 τὰ περὶ Μ. Κωνσταντίνου, ἀλλὰ λύων τὸ ζήτημα τοῦ συντάκτου τοῦ ZSL εἰς σ. 103-105 ὑπὲρ τοῦ Μεθοδίου οὔτε ἐκεῖ δὲν ἀνασκευάζει τὴν ἀνωτέρω περὶ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου ἄποψιν τοῦ Vašica.

Πάντως, ἡ «μακεδονικὴ θεωρία» δὲν δικαιολογεῖ, νομίζομεν, τὸ ὄνομά της. Τὴν «σλαβικὴν ἡγεμονίαν», τὴν ὁποίαν παρέδωκεν ὁ αὐτοκράτωρ Θεόφιλος μεταξὺ τῶν ἐτῶν 830-840 εἰς τὸν Μεθόδιον πρὸς διοίκησιν (Vita Methodii, II, μετάφρ. Ἀναστασίου, 152), ἐτοποθέτησε πρῶτος ὁ F. Dvornik, Les legendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance, Prague 1933, σ. 2-19, καὶ ἔπειτα ὁ G. Ostrogorsky, The Byzantine Background of the Moravian Mission, «Dumb. Oaks Papers» 19(1965) 13-16, εἰς τὴν Κλεισούραν τοῦ Στρυμόνος. Ἡ Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος ὅμως, ἡ ὀρεινὴ δηλαδὴ περιοχὴ μεταξὺ Ροῦπελ καὶ Μελενίκου, τὴν ὁποίαν ἵδρυσεν ὁ Ἰουστινιανὸς Β΄ κατὰ τὴν ἐκστρατείαν του κατὰ τῶν Στρυμονιτῶν Σλάβων τὸ 688 (Πορφυρογέν., Περὶ Θεμάτων, ἔκδ. A. Pertusi, 88/9) διὰ τῆς

ἐγκαταστάσεως εἰς αὐτὴν ὡς φρουρῶν τῶν Σμολεάνων Σλάβων, διελύθη, ὅταν ἡ σλαβικὴ φρουρά της καὶ οἱ ἀποικισθέντες εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Α΄ τὸ 809 Ρωμαῖοι στρατιῶται (Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor, σ. 486, 10: «χριστιανοὺς ἀποικίσας ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς σκλαυινίας γενέσθαι προσέταξεν») ἐγκατέλειψαν αὐτὴν πρὸ τῆς προελάσεως τῶν Βουλγάρων τοῦ Κρούμου τὸ 812 (Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor, σ. 496, 5). Σλάβοι βεβαίως πειραταὶ εἰς τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος λεηλατοῦν τὴν περιοχὴν τὸ 813-820 καὶ εἰς χεῖρας των ἐμπίπτει ὁ Γρηγόριος ὁ Δεκαπολίτης (F. D v o r n i k, La vie de St. Gregoire le Decapolite, Paris 1926, σ. 54, 23-26), ἀλλ' αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦν «σλαβικὴν ἡγεμονίαν» ὑπὸ βυζαντινὸν ἄρχοντα, ὡς διετέλεσεν ὁ Μεθόδιος. Ἐγένετο κατόπιν κατὰ τὰ ἔτη 831-838 εἰσβολὴ Βουλγάρων, οἱ ὁποῖοι ἐσάρωσαν τὰς φρουρὰς τῶν Κλεισουρῶν (κατὰ τῶν ἐπανελθόντων εἰς τὴν Κλεισούραν Σμολεάνων Σλάβων ἐπέρχεται πρὸ τοῦ 837 ὁ «καυχᾶνος» Ἰσβοῦλος κατὰ τὴν πρωτοβουλγαρικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἄρχοντος Περσιάνου τοῦ ἔτους 837 εἰς τοὺς Φιλίππους καὶ τοὺς ἐκδιώκει ἐκεῖθεν πρὸς Χριστούπολιν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὁποίας συναντῶμεν ἐπισκοπὴν Σμολεάνων τὸ 864. Βλ. P. L e m e r l e, Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chretienne et byzantine, Paris 1954, σ. 135 κ.ἑ.) καὶ ἠνάγκασαν, καταλαβόντες τὰς πεδιάδας τῶν Σερρῶν καὶ τῶν Φιλίππων, τὸν καίσαρα Ἀλέξιον Μωσηλὲ νὰ ἀποσυρθῇ μετὰ τῶν βυζαντινῶν στρατευμάτων του εἰς Χριστούπολιν (Καβάλαν). Αὐτὸς εἶναι, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὁ ὀργανωτὴς τοῦ κατόπιν Θέματος Στρυμόνος, τὸ ὁποῖον ἱδρύθη κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος, καὶ δι' αὐτὸν τὸν σκοπὸν εἶχεν ἴσως ἀποσταλῆ εἰς τὴν ταραγμένην αὐτὴν περιοχὴν (P. L e m e r l e, Philippes κ.λ., 127/8 F. D v o r n i k, Les legendes κ.λ., 14/8). Τὸ Θέμα Στρυμόνος περιελάμβανε τὴν περιοχὴν μεταξὺ τῆς κοιλάδος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Στρυμόνος πρὸς δυσμὰς καὶ τῆς κοιλάδος τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Νέστου πρὸς ἀνατολάς, ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς ὀρεινῆς περιοχῆς τῆς Κλεισούρας πρὸς βορρᾶν μέχρι τῆς θαλάσσης (βλ. Σ τ. Κ υ ρ ι α κ ί δ ο υ, Βυζαντιναὶ Μελέται, II-V, Θεσσαλονίκη 1937-1939, σ. 401—P. L e m e r l e, Philippes κ.λ., σ. 128). Ἀπὸ τῆς εἰσβολῆς, λοιπόν, τῶν Βουλγάρων κατὰ τὴν τετάρτην δεκαετίαν τοῦ 9ου αἰῶνος καὶ μετὰ τὴν ἵδρυσιν τοῦ Θέματος Στρυμόνος κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος καὶ σλαβικὴ ἐκεῖ ἡγεμονία. Καὶ αὐτὴ ἡ Rajkovič, ἡ ὁποία ἐθορύβησε διὰ τοὺς Σλάβους τοῦ Στρυμόνος, παραδέχεται ὅτι Κλεισούρα Στρυμόνος, καὶ ἑπομένως «σλαβικὴ ἡγεμονία» εἰς τὸν Στρυμόνα, δὲν ὑπάρχει μετὰ τὴν προαγωγὴν αὐτῆς εἰς Θέμα Στρυμόνος κατὰ τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰῶνος (M. R a j k o v i č, Oblast Strimona i tema Strimon. Sbornik Bizantoloskog Instituta, V, 1-6, Beograd 1958. Ἑλληνικὴ μετάφρασις καὶ σχόλια ὑπὸ Α. Ἀ γ γ ε λ ο π ο ύ λ ο υ εἰς Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ἀρ. 14, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 9).

Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν «σλαβικὴ ἡγεμονία», τῆς ὁποίας διοικητὴς διωρίσθη ὁ Μεθόδιος, κατὰ τὰ ἔτη 830-840. Αὕτη ὡς Κλεισούρα Στρυμόνος ἔχει διαλυθῆ ἀπὸ τοῦ 809 ἢ 812 καὶ ἡ περιοχὴ κατέχεται ἀπὸ εἰσβαλόντας Βουλγάρους κατὰ τὰ ἔτη 831-838, περιληφθεῖσα κατόπιν εἰς τὸ ἱδρυθὲν Θέμα Στρυμόνος.

Ὑπῆρχον ὅμως ἀπὸ τοῦ ἔτους 688 πολλοὶ Σλάβοι εἰς τὴν Βιθυνίαν, ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Θεοφάνης, ἔκδ. d e B o o r, σ. 364, 11-15: «Τούτῳ τῷ ἔτει (6180 = 688/9) ἐπεστράτευσεν Ἰουστινιανὸς ... καὶ μέχρι Θεσσαλονίκης ἐκδραμὼν πολλὰ πλήθη Σκλάβων εἰς τὰ τοῦ Ὀψικίου διὰ τῆς Ἀβύδου περάσας κατέστησε μέρη» (τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἔκδ. d e B o o r, σ. 36, 12). Εἰς αὐτοὺς προσετέθησαν οἱ Σλάβοι τῆς Μακεδονίας, τοὺς ὁποίους ὑπέταξεν ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄, (741-775) τὸ 758 (Θεοφάνης, ἔκδ. d e B o o r, σ. 430: «τούτῳ τῷ ἔτει Κωνσταντῖνος τὰς κατὰ τὴν Μακεδονίαν Σκλαβινίας ᾐχμαλώτευσε καὶ τοὺς λοιποὺς ὑποχειρίους ἐποίησε») καὶ οἱ Σλάβοι τῆς Βουλγαρίας, οἱ ὁποῖοι κατὰ τὸν Θεοφάνην «προσερρύησαν» πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Ε΄, διὰ νὰ ἀποφύγουν τὴν στράτευσίν των εἰς τὸν βουλγαρικὸν στρατὸν καὶ τοὺς ὁποίους ὁ Κωνσταντῖνος Ε΄ μετέφερε τὸ 761 διὰ τοῦ Εὐξείνου εἰς τὴν

Βιθυνίαν ἐγκαταστήσας αὐτοὺς παρὰ τὸν Ἀρτάναν ποταμόν. Τούτους ὁ πατριάρχης Νικηφόρος, ἔκδ. de Boor, σ. 69, 1, ἀναβιβάζει εἰς «ὀκτὼ καὶ διακοσίας χιλιάδας». Ὁ ἀριθμός, ὡς δεικνύει ἡ ἀκριβολογία του, δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπερβολικὸς (ὡς θεωρεῖ τοῦτον ὁ P. Charanis, The Slavic Element in Byzantine Asia Minor, «Byzantion» 18, 1948, 77 κ.ἑ.), πρέπει ὅμως νὰ ἐννοηθῇ μετὰ τῶν γυναικοπαίδων. Βλ. Κ. Ἀμάντου, Ἱστορία Α΄, σ. 363/4.—G. Ostrogorsky, Geschichte (2α ἔκδ., München 1952), σ. 136 καὶ σημ. 2.—M. Anastos, εἰς Cambridge Medieval History, IV, I, σ. 74. Τὴν ἐγκατάστασιν Σλάβων εἰς τὴν Βιθυνίαν ἐπιβεβαιοῖ καὶ τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ ἔτους 694/5 τοῦ G. Schlumberger εἰς BZ 12, 1903, 277, μὲ εἰκόνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β΄, καὶ μὲ ἐπιγραφὴν τοῦ ἄρχοντος «ἀπὸ Ὑπάτων τῶν ἀνδραπόδων τῶν Σκλαβόων τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας» (πρβλ. καὶ G. Ostrogorsky, Geschichte, 2α ἔκδ., Μόναχον 1952, σ. 107, σημ. 1).

Πλησίον αὐτῶν τῶν Σλάβων εὑρίσκετο ἡ Μονὴ Πολυχρονίου ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου, τῆς ὁποίας εὑρίσκομεν ἡγούμενον τὸν Μεθόδιον μετὰ τὴν παραίτησίν του ἀπὸ τῆς διοικήσεως τῆς «σλαβικῆς ἡγεμονίας». (Βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάου, Ἡ ἐθνικότης Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου κατὰ τὰς σλαβικὰς ἱστορικὰς πηγὰς καὶ μαρτυρίας. «Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ τόμος ἑόρτιος ἐπὶ τῇ χιλιοστῇ καὶ ἑκατοστῇ ἐτηρίδι», ἐν Θεσσαλονίκῃ 1968, σ. 122). Διατί λοιπὸν νὰ ἦτο ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία αὐτὴ μακρὰν εἰς τὸν Στρυμόνα καὶ ὄχι εἰς τὴν Βιθυνίαν πλησίον τῆς μονῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεσύρθη ὁ Μεθόδιος; Ἢ διατί ἔπρεπεν ὁ Μεθόδιος νὰ ἀποσυρθῇ ἀπὸ τὸν Στρυμόνα εἰς τὴν μακρυνὴν Μονὴν τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου; Ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου, λοιπόν, εὑρίσκετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ ὁ Μεθόδιος παραιτηθεὶς τῆς διοικήσεώς της ἀπεσύρθη εἰς τὴν πλησιεστέραν μονὴν Πολυχρονίου ἐπὶ τοῦ Βιθυνικοῦ Ὀλύμπου.

Ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις τρίτη, λοιπόν, θεωρία δὲν ἠμπορεῖ, πρῶτον, νὰ ὀνομασθῇ «μακεδονική», ἀφοῦ ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου δὲν εὑρίσκετο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, εἰς τὴν Μακεδονίαν, καὶ ἔπειτα ὁ Μεθόδιος κατὰ τὰ ἔτη 830-840 ἦτο πολὺ νέος (κατὰ τὸν Σύντομον Βίον Μεθοδίου ἦτο δωδεκαετής, βλ. Ἀ.-Α. Ταχιάον, ἔ.ἀ., σ. 120), διὰ νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ZSL πρὸς χρῆσιν τῶν στρατιωτῶν του, ἐὰν εἶναι αὐτός, ὁ κατ' ἐξοχὴν κανονολόγος, ὁ συντάκτης καὶ ὄχι ὁ κατ' ἐξοχὴν σλαβολόγος Κύριλλος, ὁ ἐργασθεὶς μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν Μοραβίαν κατὰ τὰ μετὰ τὸ 863 ἔτη. Ἡ «μακεδονικὴ θεωρία», νομίζομεν, δὲν πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν. Ἄλλωστε ὁ σ. θὰ καταρρίψῃ αὐτὴν περαιτέρω καὶ δι' ἄλλων ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων.

Εἰς τὸ Κεφ. Ε΄ (σ. 67-86) ὁ σ. συσχετίζει τὰ τρία ταῦτα παλιότερα δικαιικὰ παλαιοσλαβικὰ κείμενα, τὸν NM, τὸν ZSL, τὸν καὶ τὴν Ἀν. Ὁμ., ὄχι πλέον ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ ὑφολογικῆς μόνον ἀπόψεως, ὅπως ἔκαμεν ἤδη ὁ Vašica εἰς πολλὰς ἐργασίας του (βλ. σ. 67, σημ. 1) ἐντάξας αὐτὰ κατόπιν τούτου εἰς τὸν κύκλον τῆς μεγαλομοραβικῆς φιλολογικῆς παραδόσεως, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως νομικοῦ περιεχομένου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε καὶ ἀποτελεῖ συμβολὴν τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἔρευναν.

Ἐπανερχόμενος πρῶτον εἰς τὴν σημαντικὴν φιλολογικὴν παρατήρησιν τοῦ Vašica περὶ τῆς χρησιμοποιήσεως τῆς λέξεως vrěme (=χρόνος) κατὰ τὴν μεταγλώττισιν τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «αἰτία» εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ εὐαγγελικοῦ χωρίου Ματ. 19, 3: «εἰ ἔξεστιν ἀνθρώπῳ ἀπολῦσαι τὴν γυναῖκα αὐτοῦ κατὰ πᾶσαν αἰτίαν», ἀντὶ τῆς ἀντιστοίχου παλαιοσλαβικῆς vina (=αἰτία) ἢ grech' (=παράπτωμα), καὶ τοῦτο μόνον εἰς τὰ κείμενα τοῦ χειρογράφουClozianus καὶ τοῦ ἀρχαΐζοντος χειρογράφου Ioasaf καὶ εἰς οὐδὲν ἄλλο παλαιοσλαβικὸν κείμενον, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποδεικνύει τὴν κοινὴν τοπικὴν καὶ χρονικὴν προέλευσιν τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως καὶ τὸν κοινὸν δημιουργὸν τῶν τριῶν κειμένων, διαπιστώνει εἰς τὸ κοινὸν τοῦτο μεταφραστικὸν πραξικόπημα τῶν τριῶν κειμένων σκοπιμότητα νομοθετικῆς πολιτικῆς (σ. 69) καὶ προχωρεῖ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν κοινῶν νομικῶν

διατάξεών των μὲ ἀναφοράν εἰς τοὺς ἀντιστοίχους Κανόνας τῶν Συνόδων, ἀποδεικνυομένης αὐτομάτως τῆς ἀλληλοσυμπληρώσεώς των. Εἶναι δὲ αὗται: 1) Ἡ ἀπαγόρευσις τελέσεως εἰδωλολατρικῶν ἐκδηλώσεων, 2) ἡ μονογαμία-παλλακεία, 3) ἡ μοιχεία, καὶ 4) ἡ ὀργάνωσις τῶν δικαστηρίων.

Κοινὰ νομικὰ θέματα, περὶ ὧν δὲν ἀσχολεῖται ὁ NM, διαπιστώνει ὁ σ. μεταξὺ Ἀν. Ὁμ. καὶ ZSL. Εἶναι δὲ ταῦτα: 1) Κώλυμα γάμου ἐκ πνευματικῆς συγγενείας, καὶ 2) λύσις γάμου. Ἐπίσης κοινὰ νομικὰ θέματα μεταξὺ NM καὶ ZSL εὑρίσκει ὁ σ. τὰ ἑξῆς: 1) κλοπήν, 2) τυμβωρυχίαν, καὶ 3) ἱεροσυλίαν.

Οὕτως καὶ ἐκ τῆς δικαιικῆς ἐξετάσεως τῶν τριῶν ἀρχαιοτέρων τούτων νομικῶν μνημείων τοῦ σλαβικοῦ κόσμου διεπιστώθη ὑπὸ τοῦ σ. συμπόρευσις καὶ ἀλληλοσυμπλήρωσίς των. Ἀφοῦ ὅμως τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν, ὁ NM, εἶναι ἀποδεδειγμένως ἔργον τοῦ Μεθοδίου καταρτισθὲν ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ καὶ τὸ ἄλλο, ἡ Ἀν. Ὁμ., ἀποδεικνύει τὴν ἀρχαιότητα τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου του ἐκ τῆς γλαγολικῆς γραφῆς του, ἐντασσόμενον ὑπὸ τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς διὰ τῆς μελέτης τῶν γλωσσικῶν του στοιχείων εἰς τὰ ἔργα τοῦ μεγαλομοραβικοῦ κύκλου, εἶναι ὑπερβολικὴ ἡ ἄκρα ἐπιφύλαξις τοῦ σ. διὰ τὸ τρίτον: «Ὁ ZSL τυγχάνει ἔργον συζητησίμου εἰσέτι τοπικῆς καὶ χρονικῆς προελεύσεως, ὡς καὶ συντάκτου» (σ. 79), ἀφοῦ μάλιστα ὁ Vašica ἀποφαίνεται κατηγορηματικῶς, ἀλλὰ χωρὶς ἐπιχειρήματα, ὑπὲρ τοῦ Κωνσταντίνου-Κυρίλλου ὡς συντάκτου του: «il semble indubitable que c'était le frère cadet qui assuma la tâche de rediger un manuel juridique que les envoyés de Moravie demendaient aux frères» (J. V a š i c a, L'œuvre juridique κ.τ.λ., ἔ.ἀ., σ. 173, πρβλ. καὶ «Byzantinoslavica» 12, 1951, 166) καὶ δὲν λαμβάνει ἀπάντησιν παρὰ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, ὅπως εἴπομεν ἤδη ἐν τοῖς προηγουμένοις.

Ἐκτὸς τούτων ὁ σ. διεπίστωσε καὶ θρησκευτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τριῶν κειμένων καὶ πρὸ παντὸς ἐπέμβασιν τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν ἔκτισιν τῶν ἐπιβαλλομένων ποινῶν, ὅταν αὗται ἦσαν ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια, πρᾶγμα ἄγνωστον εἰς τὸ Βυζάντιον, ἐκ τοῦ ὁποίου κατάγονται τὰ νομικὰ πρότυπα τῶν τριῶν κειμένων, γνωστὸν ὅμως εἰς τὴν Δύσιν.

Τὰ ἐπιτίμια αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐπαπειλεῖ ἡ Ἀν. Ὁμ.καὶ προβλέπει ἀντὶ φυλακίσεως ὁ ZSL, διεδόθησαν εἰς τὴν Μοραβίαν διὰ τῶν προηγηθέντων Φράγκων κληρικῶν καὶ ἦσαν ἀποκλειστικῆς χρήσεως τοῦ Κλήρου εἰς λατινικὴν γλῶσσαν ὡς Libri Poenitentiales, μόνον δὲ εἰς τὴν Μοραβίαν κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἀποστολῆς μετεφράσθησαν εἰς τὴν παλαιοσλαβικὴν διὰ τὸν ἀγνοοῦντα τὴν λατινικὴν Κλῆρον καὶ ὑπάρχουν χειρόγραφα τῆς μεταφράσεώς των αὐτῆς, τὰ ὁποῖα σημειοῖ ὁ σ. (σ. 80-83). Εἰς τὴν Βουλγαρίαν, παρὰ σχετικὴν ὑπόσχεσιν εἰς τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α΄, ὡς ἐξηγεῖ ὁ σ. (σ. 83-85), δυτικὰ ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια δὲν ἐπρόφθασαν νὰ εἰσαχθοῦν καὶ νὰ διαδοθοῦν λόγῳ τοῦ νέου προσανατολισμοῦ τοῦ Βόριδος πρὸς τὸ Βυζάντιον.

Ὑπὲρ τῆς κατισχύσεως τῶν δυτικῶν ἐπιτιμίων μόνον ἐν Μοραβίᾳ, παρατηρεῖ ὁ σ. (σ. 85), συνηγορεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἀν. Ὁμ. διεσώθη εἰς ἓν καὶ μόνον χειρόγραφον (Cod. Clozianus), προερχόμενον ἐκ περιοχῆς ἀνέκαθεν ὑπαγομένης εἰς τὸ κλῖμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας.

Δεδομένου ὅτι οἱ τιμωρηθέντες δι' ἐπιτιμίων μετὰ τὴν ἔκτισιν τῆς ποινῆς των παρουσιάζοντο εἰς τὸν Ἐπίσκοπον κατὰ τὴν Μεγάλην Πέμπτην διὰ νὰ λάβουν ἄδειαν εἰσόδου των εἰς τὸν ναόν, τοῦτο ἐξηγεῖ τὸ γεγονός, διατί ἡ ἐπαπειλοῦσα ἐπιτίμια εἰς τοὺς παραβάτας τοῦ θείου νόμου Ἀν. Ὁμ. εὑρέθη εἰς τὸν κώδικα Clozianus, ὁ ὁποῖος περιέχει ὁμιλίας ἀφορώσας εἰς τὸν κύκλον τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος, τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου, καὶ μεταξὺ τῶν ὁμιλιῶν αὐτῶν, ὡς παρατηρεῖ ὁ σ. σ. 86, πρβλ. ὅμως καὶ J. V a š i c a, L'œuvre juridique κ.τ.λ., ἔ.ἀ., σ. 175.

Εἰς τὸ Κεφ. ΣΤ΄ (σ. 87-96) ὁ σ. ἐρευνᾶ ἐγγύτερον τὰς πηγὰς τοῦ NM, τοῦ ZSL καὶ τῆς Ἀν. Ὁμ. καὶ ἐκκαθαρίζει ὁριστικῶς τὸ θέμα τῶν πηγῶν τῶν δύο τελευταίων.

Ὁ NM εἶναι ἀποδεδειγμένως ἀποσπασματικὴ πιστὴ μετάφρασις τῆς Συναγωγῆς εἰς Ν΄ τίτλους τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ περιέχει 235 Κανόνας ἐκ τῶν 377 τῆς Συναγωγῆς καὶ δὲν ὑπάρχει ἐπ' αὐτοῦ θέμα περαιτέρω ἐρεύνης.

Τοῦ ZSL 29 κεφάλαια ἐκ τῶν 32 εἶναι συντεθειμένα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ ἡ ἀντιπαραβολή, εἰς τὴν ὁποίαν μὲ ἀξιέπαινον μόχθον προβαίνει ὁ συγγραφεὺς (σ. 87-89), δεικνύει ὅτι 18 ἐκ τῶν 29 ἀποτελοῦν πιστὰ ἐννοιολογικὰ ἀντίγραφα τῆς Ἐκλογῆς, ἐνῶ 11 διαφέρουν αὐτῆς μόνον ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς ἐπιβαλλομένης ποινῆς ἢ ὡς πρὸς τὴν διατύπωσιν.

Παρὰ τὴν καταφανῆ αὐτὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκλογῆς ἐπὶ τοῦ ZSL μόνον ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία» ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων θεωρεῖ πηγὴν τοῦ ZSL τὰ Responsa τοῦ πάπα Νικολάου Α΄ πρὸς τοὺς Βουλγάρους, στηριζομένη εἰς τὴν ὕπαρξιν κοινῶν διατάξεων μεταξὺ αὐτῶν καὶ παρορῶσα τὸ γεγονός, ὅτι τὰ Responsa ἀποβλέπουν εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς ὀργάνωσιν Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὁ ZSL εἰς τὴν συγκρότησιν κρατικῆς δικαιοσύνης, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀναγκάζει τὸν σ. νὰ προβῇ εἰς κοπιώδη ἀντιπαραβολὴν τῶν δύο κειμένων (σ. 89-91), ἐκ τῆς ὁποίας ἀποδεικνύεται ὅτι «ἐκ τῶν ἕνδεκα 'κοινῶν' κεφαλαίων μεταξὺ τοῦ ZSL καὶ τῶν Responsa μόνον τρία ἐξ αὐτῶν εἶναι ὄντως κοινά, ἀλλὰ καὶ ταῦτα ὑπάρχουν ὑπὸ τὴν αὐτὴν διατύπωσιν εἰς τὴν Ἐκλογήν», ἐνῶ τὰ ἄλλα ὀκτὼ ἔχουν μὲν κοινὸν θέμα, ἀλλὰ πολὺ διαφορετικὰς ρυθμίσεις. «Οὕτω καθίσταται πασίδηλος ἡ ἐξάρτησις τοῦ ZSL ἐκ τῆς Ἐκλογῆς καὶ οὐχὶ ἐκ τῶν Responsa» (σ. 91). Οὕτως ὅμως, ἐπίσης, καταρρίπτεται, ἠμπορεῖ νὰ συμπεράνη κανείς, καὶ ἡ «βουλγαρικὴ θεωρία», ἡ ὁποία ἐστηρίχθη ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐκ Βουλγαρίας προέλευσιν πολλῶν ἐν Ρωσίᾳ διασωθέντων παλαιοσλαβικῶν χειρογράφων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πλαστογράφησιν αὐτὴν τῶν πηγῶν τοῦ ZSL, καὶ παταγεῖ πίπτον τὸ ὀγκῶδες ἐπὶ τοῦ θέματος βιβλίον τοῦ V. G a n e v, Zakon soudn'ij ljud'm pravno-Istoriceski i pravno-analiticni proucvanija, Sofija 1959, χάρις εἰς τὴν ὀξύνουν ἐπιστημονικὴν κριτικὴν τοῦ συγγραφέως μας. Μετά, λοιπόν, τὴν ἐν τοῖς προηγουμένοις κατάρριψιν τῆς «μακεδονικῆς θεωρίας», μετὰ τὴν ὡς ἄνω κατάρριψιν τῆς «βουλγαρικῆς» καὶ μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν ὑποχώρησιν τῆς «παννονικῆς» δὲν ἀπομένει παρὰ ἡ «μεγαλομοραβική», ὡς ἡ μόνη ὀρθή. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο εὐχαρίστως θὰ κατέληγε, νομίζομεν, ὁ σ., ἐὰν δὲν τὸν ἠμπόδιζεν ἡ «μακεδονικὴ θεωρία».

Ἡ Ἀν. Ὁμ. διαφέρει τοῦ NM καὶ τοῦ ZSL, παρὰ τὴν συμπόρευσιν τοῦ περιεχομένου τῶν τριῶν αὐτῶν κειμένων, εἰς τὸ ὅτι, ἐνῶ ἐκεῖνα ἀποτελοῦν «νομοθετικὰς πηγὰς περιεχούσας τὸ νέον, γραπτὸν καὶ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τιθέμενον ἐν ἰσχύι δίκαιον εἰς μίαν χώραν πειρωμένην νὰ ἐξέλθη τῆς εἰδωλολατρίας», ἡ Ἀν. Ὁμ. φέρει τὴν μορφὴν παραινετικοῦ λόγου πρὸς τοὺς τοπικοὺς ἄρχοντας-δικαστὰς καὶ «ἀποβλέπει εἰς τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἤδη εἰσαχθέντος δικαίου, πληροῖ τὰ κενὰ αὐτοῦ διὰ τῶν ἐπιταγῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ φέρει μορφὴν ἠθικῆς καὶ δικαιικῆς διδασκαλίας πρὸς λαὸν νεοφώτιστον» (σ.92).

Ἀφοῦ ὁ συμπληρωματικὸς ὡς πρὸς τὸ εἰσαχθὲν δίκαιον χαρακτὴρ τῆς Ἀν. Ὁμ. ἀποκλείει ὡς πηγὰς αὐτῆς τόσον τὴν Συναγωγὴν τοῦ Σχολαστικοῦ (πηγὴν τοῦ NM), ὅσον καὶ τὴν Ἐκλογὴν τῶν Ἰσαύρων (πηγὴν τοῦ ZSL), ὁ σ. ἀναζητεῖ «ἀνεπισήμου χαρακτῆρος δικαιικὰ κείμενα, ἅτινα ἐφηρμόζοντο ἐν Βυζαντίῳ παραλλήλως πρὸς τὴν Ἐκλογήν, διὰ τὴν ἐξεύρεσιν τυχούσης σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν Ἀν. Ὁμ. » (σ. 92), καὶ εὑρίσκει ὡς τοιαῦτα τὰ ἀποσπάσματα ἐκ τῆς βυζαντινο-ρωμαϊκῆς νομοθεσίας, τὰ καλύπτοντα τὰ κενὰ τῆς Ἐκλογῆς καὶ γνωστὰ ὡς Appendices, οἱ ὁποῖοι διαιρούμενοι εἰς παλαιοτέρους καὶ νεωτέρους περιέχουν εἰς τὸ παλαιότερον τμῆμά των τὴν «Ἐκλογὴν τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωυσέως δοθέντος νόμου τοῖς Ἰσραηλίταις».

Δεδομένου νῦν, ὅτι α) ὁ Μωσαϊκὸς νόμος καὶ ἡ Ἀν. Ὁμ. ἔχουν κοινὴν ἀφετηρίαν τὸ χωρίον τῆς Ἐξόδου (23, 1): «οὐ παραλήψῃ ἀκοὴν ματαίαν», β) ὑπάρχουν κοινὰ χωρία, τὰ ὁποῖα σημειοῖ ὁ σ. (σ. 94), μεταξὺ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ Ἀν. Ὁμ. καὶ γ) εἰς πολλὰ χει-

ρόγραφα τῆς ρωσικῆς kormčaja kniga συνυπάρχουν ὁ ZSL, ὁ NM καὶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος, ὁ δὲ τελευταῖος σχετίζεται πρὸς τὴν Ἀν. Ὁμ., ὁ σ. καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα: α) Ὅτι ὁ Μωσαϊκὸς νόμος μετεφράσθη ἐκ τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, εἰς τὸν αὐτὸν τόπον καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκπονήσαντος τὴν Ἀν. Ὁμ. συγγραφικοῦ κύκλου πρὸς διευκόλυνσίν του κατὰ τὴν ἐκπόνησιν αὐτῆς, καὶ β) ὅτι τὸ μωσαϊκὸν παράγγελμα ἀποτελεῖ τὸ πρότυπον τῆς Ἀν. Ὁμ., ἡ ὁποία ἀπεσκόπει τὸ μὲν εἰς τὴν κάλυψιν τῶν κενῶν, τὸ δὲ εἰς ἐπίρρωσιν τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ γραπτοῦ χριστιανικοῦ δικαίου, ὡς καὶ ὁ Μωσαϊκὸς νόμος ἐν Βυζαντίῳ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν συμπλήρωσιν τῶν κενῶν τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων καὶ εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς ἰσχύος αὐτῆς (σ. 95). Δὲν νομίζομεν ὅτι ἠμπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ εἰς ταῦτα ἀντίλογος.

Εἰς τὸ Κεφ. Ζ΄ (σ. 97-112) ὁ σ. φθάνει εἰς τὰ τελικὰ συμπεράσματά του περὶ τοῦ συντάκτου καὶ τῶν τοπικῶν καὶ χρονικῶν πλαισίων τῆς συντάξεως τῶν τριῶν αὐτῶν ἀρχαιοτέρων δικαιικῶν μνημείων τῶν Σλάβων ἀνευρίσκων στηρίγματα ἔξω πλέον τῶν κειμένων των αὐτῶν καθ' ἑαυτῶν, τουτέστιν εἰς τὰς πηγάς, περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δραστηριότητος τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου.

Τὸ ἱστορικὸν δεδομένον τοῦ κεκωλυμένου γάμου τῆς Ἀν. Ὁμ., τὸ ὁποῖον κατὰ τὸ Κεφ. Γ΄, σ. 39, τοῦ σ. «οὐδόλως ἀπαντᾶ εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς», ἀνευρίσκει τώρα ὁ σ. εἰς τὸν Βίον Μεθοδίου (VM, κεφ. XI, Ἀναστασίου, 157-158), ὅπως διαπιστώνει καὶ ὅτι ἐπὶ τῶν αὐτῶν χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς στηρίζεται ἡ ἀπαγόρευσις τῆς λύσεως γάμου διὰ repudium, ὡς εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ ἱστορικοῦ δεδομένου, τόσον εἰς τὴν VC ὅσον καὶ εἰς τὴν VM καὶ εἰς τὴν Ἀν. Ὁμ. καὶ ἡ σύμπτωσις αὐτὴ δεικνύει ὅτι τὸ αὐτὸ ἱστορικὸν δεδομένον τῆς VM ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀφορμὴ τῆς Ἀν. Ὁμ. Ἀφ' ἑτέρου ὁ κοινὸς τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῶν αὐτῶν νομικῶν θεμάτων ὑπὸ τοῦ NM καὶ τοῦ ZSL (βλ. Κεφ. Ε΄) δεικνύει ὅτι τὰ τρία αὐτὰ δικαιικὰ κείμενα, NM, ZSL καὶ Ἀν. Ὁμ., «ἀπαρτίζουν ἑνιαῖον corpus νομικῶν πηγῶν, γραφεισῶν κατὰ ταῦτα εἰς τὸν αὐτὸν τόπον, ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ συντάκτου καὶ ἐντὸς συγκεκριμένων χρονολογικῶν πλαισίων» (σ. 100).

Τόπος, λοιπόν, συντάξεως τῆς Ἀν. Ὁμ., καταλήγει ὁ σ., εἶναι ἡ Μεγάλη Μοραβία καὶ συντάκτης αὐτῆς ὁ Μεθόδιος, ἀφοῦ ὁ προκαλέσας διὰ τοῦ ἁμαρτήματός του τὴν Ἀν. Ὁμ. Μοραβὸς ἄρχων εἶναι ὁ εἰς τὴν VM ἀναφερόμενος.

Δεδομένου, τώρα, α) ὅτι κατὰ τὸ Κεφ. XI τῆς VM τὰ προκαλέσαντα τὴν ἐκφώνησιν τῆς Ἀν. Ὁμ. αἴτια ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν (873-885), β) ὅτι ἡ Ἀν. Ὁμ. δὲν προϋποθέτει τὴν ὕπαρξιν τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 883 συνταχθέντος NM, καὶ γ) ὅτι κατὰ τὸ αὐτὸ Κεφ. XI τῆς VM ἡ ἀντιμετώπισις τοῦ κεκωλυμένου γάμου τοῦ φίλου τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μοραβίας ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου προηγεῖται τῆς μεταβάσεως αὐτοῦ εἰς Ρώμην (879-880), τὸ ἔτος 879 πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς terminus ante quem τῆς Ἀν. Ὁμ. (καὶ τὸ ἔτος 873, ἐννοεῖται, ὡς terminus post quem, αὐτῆς, ἡ ὁποία συνεπῶς πρέπει νὰ ἐξεφωνήθη μεταξὺ 873-879) (σ. 103).

Ὁ ZSL, ὁ κατόπιν τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς τοῦ Vašica καὶ τῆς κοινῆς μετὰ τοῦ NM καὶ τῆς Ἀν. Ὁμ. χρήσεως τοῦ ὅρου vrěme ἀνήκων γλωσσικῶς εἰς τὰ ἔργα τῆς κυριλλομεθοδιανῆς παραδόσεως, εἶναι, ὡς ἀποκαλύπτει τώρα ὁ συγγραφεύς, ὁ ἄνευ ἐπιθετικοῦ προσδιορισμοῦ «νόμος» ἢ αἱ «γραπταὶ διατάξεις» τῆς Ἀν. Ὁμ., ἀφοῦ ὑπάρχει ἀπόλυτος ταύτισις διατάξεων τῆς Ἀν. Ὁμ. καὶ τοῦ ZSL, τὰς ὁποίας σημειοῖ λεπτομερῶς ὁ σ. εἰς τὴν σ. 103/4. Ἑπομένως ὁ ZSL «ἐγένετο ἐπίσης ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου καὶ ἡ σύνταξίς του προηγεῖται τῆς Ἀν. Ὁμ., καθ' ὅσον αὕτη προϋποθέτει τὴν ὕπαρξίν του. Ἡ σύνταξις τοῦ ZSL φρονοῦμεν ὅτι ἐγένετο κατὰ τὴν πρώτην μεγαλομοραβικὴν περίοδον τοῦ Μεθοδίου ἀπὸ τοῦ φθινοπώρου τοῦ ἔτους 863 μέχρι τοῦ 866, δηλαδὴ ἅμα τῇ ἀφίξει του καὶ πρὸ τῆς μεταβάσεώς του εἰς τὴν Ρώμην» (σ. 105).

Οὕτως ὁ σ. κατέληξεν, διαπιστώνων βαθμηδὸν καὶ προοδευτικῶς ὁ ἴδιος τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν τριῶν παλαιοσλαβικῶν κειμένων πρῶτον, κεχωρισμένως καὶ ἔπειτα ἀπὸ κοινοῦ, καὶ ἀδιαφορῶν καθ' ὁδόν, ἐὰν πρὸ αὐτοῦ ἐρευνηταὶ κατέληξαν ἐνίοτε ὀλίγον δογματικῶς εἰς ἐπὶ μέρους χωριστὰ διὰ τὸ καθένα συμπεράσματα, εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ συντάκτου (Μεθόδιος), τοῦ τόπου (Μεγάλη Μοραβία) καὶ τοῦ χρόνου (ZSL = 863-866, Ἀν. Ὁμ.=873-879, NM = 883) τῶν τριῶν παλαιοσλαβικῶν κειμένων καὶ δὲν ἀπομένει πρὸς ἐκκαθάρισιν τοῦ ἐδάφους παρὰ ἡ κατάρριψις τῶν διαφορετικῶν ἀπόψεων τῆς «βουλγαρικῆς» καὶ τῆς «μακεδονικῆς» θεωρίας, τῆς «παννονικῆς» αὐτοκαταρριφθείσης:

Προκειμένου περὶ τῆς ἐκτεθείσης ἤδη (Κεφ. Δ΄, σ. 62-64) «βουλγαρικῆς θεωρίας», τῆς ἀφορώσης εἰς τὸν τόπον προελεύσεως καὶ τὸν χρόνον συντάξεως τοῦ ZSL, ὁ σ. παρατάσσει τώρα ἐπιχειρήματα πρὸς καταπολέμησίν της: α) «Δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἰσαχθῇ εἰς τὴν Βουλγαρίαν ὡς ἐπίσημον δίκαιον ὁ ἐξ ἀποσπασμάτων τῆς Ἐκλογῆς ἀπαρτιζόμενος ZSL ὅτε ἤδη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐφηρμόζοντο ἡ Ἐκλογὴ καὶ ὁ Γεωργικὸς Νόμος... Ἄλλωστε καὶ ὁ τίτλος ZSL (=Νόμος ἐκδικάσεως τῶν ἀνθρώπων) ὑποδηλοῖ τὴν ἔλλειψιν ἄλλων νομοθετημάτων παραλλήλως πρὸς αὐτὸν ἰσχυόντων» (σ. 106). β) Προκειμένου περὶ τῶν Responsa ὡς πηγῆς τοῦ ZSL κατεδείχθη ἤδη (Κεφ. ΣΤ΄, σ. 89-91) «ὅτι ὁ ZSL περιλαμβάνει διατάξεις ἀπαντώσας θεματικῶς μόνον εἰς τὰ Responsa καὶ δὴ ἐλαχίστας, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἐξάρτησίς του ἀπὸ τὴν Ἐκλογὴν εἶναι εὐρυτάτη καὶ ἀπόλυτος» (σ. 107). γ) Ἡ ἐκ Βουλγαρίας προέλευσις χειρογράφων τῆς kormčaja kniga ἐξηγεῖται ὄχι ἐκ τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ δημιουργίας καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ ZSL, ἀλλ' ἐκ τῆς πλουσίας ἀντιγραφικῆς δραστηριότητος τῶν ἐκ Μοραβίας μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεθοδίου τὸ 885 ἐκδιωχθέντων μαθητῶν του, τῶν ἐγκατασταθέντων ὑπὸ τοῦ Βόριδος μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Κλήμεντα, τὸν μεταγενεστέρως ἐπικληθέντα Ἀχρίδος, εἰς περιοχὴν τινα τῆς ΒΔ Μακεδονίας καὶ ἀποτελεσάντων τὴν Σχολὴν τοῦ Κλήμεντος, τῆς ὁποίας τὰ χειρόγραφα ὡδήγησαν εἰς τὴν Ρωσίαν αἱ ἱστορικαὶ περιπέτειαι τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, ἐνῶ τὸ ἐκ Κροατίας χειρόγραφον τῆς Ἀν. Ὁμ., ἀναφερομένης εἰς ἐξειδιξευμένην περίπτωσιν παραβάσεως δικαίου, δὲν ἐδικαιολόγει προσπάθειαν διαδόσεώς του, ὡς τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ διδασκάλου Μεθοδίου, ὑπὸ τῆς Σχολῆς τοῦ Κλήμεντος καὶ διεσώθη ὡς codex unicus εἰς Κροατίαν (σ. 107-108). (Ταῦτα διὰ τοὺς ὑποστηρίξαντας σύνταξιν τοῦ ZSL ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Βόριδος). δ) Ἤδη πρὸ τῆς καθόδου τῶν μαθητῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου εἰς τὴν Βουλγαρίαν καὶ συγκεκριμένως μεταξὺ τῶν ἐτῶν 870-879... εἶχεν ἐπισήμως καταργηθῆ ἡ Ἐκλογή, ἥτις κατεκεραυνώθη ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Προχείρου Νόμου (τοῦ Βασιλείου Α΄) ὡς «ὕβρις μᾶλλον ἢ διδασκαλία δικαίου»... (καὶ) «τόσῳ ὁ Βόρις, ὅσῳ καὶ ὁ ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνδρωθεὶς Συμεών, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ θέσουν εἰς ἐφαρμογὴν νόμον προελθόντα, ἔστω καὶ συμπιληματικῶς, ἐκ τῆς καταργηθείσης ἤδη Ἐκλογῆς τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων τῆς δυναστείας τῶν Ἰσαύρων», ἐνῶ ταῦτα δὲν ἠμπόδιζον τὴν Σχολὴν τοῦ Κλήμεντος εἰς τὴν διάδοσιν τῶν ἔργων τοῦ διδασκάλου των Μεθοδίου, ἡ δὲ ἐπιβίωσις τῆς Ἐκλογῆς εἰς πολλὰς χώρας ἀπετέλεσεν ἔργον ἰδιωτῶν καὶ ὄχι ὑπευθύνων φορέων κρατικῆς ἐξουσίας (σ. 108-109). (Ταῦτα διὰ τοὺς ὑποστηρίξαντας σύνταξιν τοῦ ZSL ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Συμεών). ε) Ἡ λεγομένη σλαβικὴ Ἐκλογὴ τῶν χειρογράφων τῆς kormčaja kniga, τῆς ὁποίας Ἐκλογῆς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ἀποδίδεται ὑπὸ τῶν γραφέων τῶν χειρογράφων της εἰς τὸν Λέοντα ΣΤ΄ καὶ Κωνσταντῖνον Ζ΄, δὲν ἐξεπονήθη ἐν Βουλγαρίᾳ ἐπὶ Συμεὼν (893-927), μὴ ἐπηρεασθεῖσα μάλιστα ὑπὸ τοῦ ZSL, διὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν εἰς ἑλληνικὴν γλῶσσαν διατετυπωμένην Ἐκλογήν, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ M. Andreev, ἀφοῦ α) δὲν ἐξηγεῖται πῶς δὲν ἐπηρεάσθη ὑπὸ τοῦ ZSL, ἐὰν οὕτος ἦτο νόμος βουλγαρικός, δὲν ἐξηγεῖται ἀντιθέτως, ἐὰν ἴσχυεν ἡ σλαβικὴ Ἐκλογή, διατί συνετάγη ὁ συμπιληματικὸς καὶ ἀτελὴς ὡς πρὸς αὐτὴν ZSL, δὲν ἐξηγεῖται ἐπίσης τί ἐπροκάλεσε τὴν ἐκ μεταφράσεως τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων σλαβικὴν Ἐκλογήν, ὅταν ἡ ἰδία ἡ Ἐκλογὴ τῶν Ἰσαύρων εἶχε καταργηθῆ ἐν Βυζαντίῳ, καὶ β) ὁ Saturnik ἀπέδειξε διὰ παρα-

βολῆς τῶν κειμένων ὅτι ἡ σλαβικὴ Ἐκλογὴ δὲν εἶναι μετάφρασις τῆς Ἐκλογῆς τῶν Ἰσαύρων, ἀλλὰ τῆς Ecloga Privata μὲ terminus a quo τῆς συντάξεώς της τὸ ἔτος 945, ἀφοῦ περιέχει εἰς τὸν 5ον τίτλον της τὴν Νεαρὰν XII τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, τὴν δημοσιευθεῖσαν τὸ ἐνωρίτερον κατὰ τὸ ἔτος 945. Οὕτως ὁ σ. κατέρριψεν ὁριστικῶς τὴν «βουλγαρικὴν θεωρίαν».

Προκειμένου, τώρα, περὶ τῆς ἐκτεθείσης ἤδη (Κεφ. Δ΄, σ. 65-66)«μακεδονικῆς θεωρίας», τῆς ὑποστηριζούσης προέλευσιν τοῦ ZSL ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ Μεθοδίου διοικηθείσης μεταξὺ 830-840 «σλαβικῆς ἡγεμονίας» καὶ χαρακτῆρα αὐτοῦ στρατιωτικοῦ ποινικοῦ κώδικος, ὁ σ. καταπολεμεῖ αὐτὴν διὰ τῶν ἑξῆς ἐπιχειρημάτων: α) Τὰ τέσσαρα μόνον μικρᾶς ἐκτάσεως κεφάλαια περὶ στρατιωτικῶν ἐκ τῶν 32 τοῦ ZSL δὲν προσδίδουν εἰς αὐτὸν στρατιωτικὸν χαρακτῆρα ἐνώπιον τῶν ὑπολοίπων 28 διαφόρου νομικοῦ περιεχομένου. β) Ἡ ἀναγνωριζομένη ὡς πηγὴ τοῦ ZSL βυζαντινὴ Ἐκλογὴ περιέχει περὶ στρατιωτικῶν πλείστας ὅσας διατάξεις, αἱ ὁποῖαι δὲν περιελήφθησαν εἰς τὸν ZSL, ἐνῶ θὰ ἔπρεπεν, ἐὰν οὗτος ἦτο στρατιωτικὸς κῶδιξ. Καὶ γ) ἡ Κλεισούρα τοῦ Στρυμόνος, ὅπου ὑποθετικῶς εὑρίσκετο ἡ «σλαβικὴ ἡγεμονία» τοῦ Μεθοδίου, εὑρισκομένη ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἐτέλει ὑπὸ τὴν πλήρη κρατικὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ καὶ ὁ Μεθόδιος «θὰ ἠδύνατο ἴσως νὰ εἰσαγάγῃ ἀνεπισήμως καὶ ὡς ἐθιμικὸν καὶ πάλιν δίκαιον, διατάξεις ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀλλ' οὐδέποτε διατάξεις δημοσίου δικαίου εὐθέως θιγούσας τὴν κυριαρχίαν τῆς αὐτοκρατορίας» (σ. 112).

Οὕτως ὁ σ. κατέρριψεν εἰς τὴν οὐσίαν της τὴν «μακεδονικὴν θεωρίαν» καὶ ἐὰν προστεθῇ εἰς ταῦτα καὶ ἡ ἐν τοῖς προηγουμένοις γενομένη παρατήρησις, ὅτι δὲν ὑπῆρχε μεταξὺ 830-840 καὶ εἰς τὸ ἑξῆς «σλαβικὴ ἡγεμονία» εἰς τὸν Στρυμόνα, ἀλλ' εἰς τὴν Βιθυνίαν, τότε ἡ «μακεδονικὴ θεωρία» χάνει καὶ τὸ ὄνομά της ὡς «μακεδονική», μὴ δυναμένη ὅμως κατόπιν τῶν ἀνωτέρω ἐπιχειρημάτων τοῦ σ. νὰ ὀνομασθῇ οὔτε «βιθυνική», ἀλλὰ μόνον νὰ καταργηθῇ.

Ὁ σ. κατόπιν (σ. 113-119) ἀνακεφαλαιώνει εἰς 29 παραγράφους τὰ συμπεράσματα ἐκ τῆς ὅλης ἐργασίας, ἀπηλλαγμένα ἐπιχειρηματολογίας καὶ δίδοντα σαφῆ εἰκόνα τῆς ὅλης ὅλης τῆς μελέτης, χωρὶς ὅμως, ἀτυχῶς, παραπομπὰς εἰς τὰς ἀντιστοίχους σελίδας τοῦ βιβλίου, οὕτως ὥστε ὁ θέλων νὰ περιορισθῇ εἰς τὰ συμπεράσματα ἀναγνώστης δὲν ἠμπορεῖ νὰ ἀναζητήσῃ εἰς τὴν ἐργασίαν τὴν ὑποστήριξιν συμπεράσματός τινος.

Ἕπονται: Πηγαὶ καὶ Βιβλιογραφία (σ. 121-131) καὶ γαλλικὴ περίληψις (résumé) (σ. 133-142).

Εἰς τὴν τυπογραφικῶς ἄψογον ἐργασίαν τοῦ σ. ἠμπορεῖ νὰ γίνῃ μικρὰ δευτερευούσης σημασίας παρατήρησις περὶ τοῦ συστήματος παραπομπῶν τοῦ συγγραφέως. Ὁ σ. παραπέμπει εἰς τὰς ὑποσημειώσεις του μόνον μὲ τὸ ὄνομα τοῦ σχετικοῦ συγγραφέως καὶ τὸν ἀριθμὸν τῆς σελίδος τοῦ σχετικοῦ ἔργου του. Τὸ σύστημα τοῦτο παραπομπῆς παρουσιάζει τὴν μεγαλυτέραν δυνατὴν ἁπλοποίησιν καὶ δὲν φορτώνει τὰς ὑποσημειώσεις μὲ σχοινοτενεῖς τίτλους ἔργων. Ἀναγκάζει ὅμως τὸν ἀναγνώστην νὰ καταφεύγῃ διὰ κάθε νέον ὄνομα συγγραφέως, διακόπτων τὴν παρακολούθησιν τῶν νοημάτων τοῦ κειμένου, εἰς τὸ τέλος τοῦ ἔργου καὶ νὰ ἀναζητῇ εἰς τὴν ἐκεῖ Βιβλιογραφίαν τὸν τίτλον τοῦ ἔργου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συγγραφέως. Ἴσως θὰ ἦτο εὐχερέστερον διὰ τὸν ἀναγνώστην, ἐὰν κατὰ τὴν πρώτην παραπομπὴν εἴς τινα συγγραφέα ἐτίθετο ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ἔργου του καὶ κατόπιν εἰς τὸ ἑξῆς μόνον ὄνομα αὐτοῦ καὶ ἀριθμὸς σελίδος τοῦ ἔργου του, ὁπότε ὁ ἀναγνώστης θὰ προσέφευγεν εἰς τὴν ἀπέχουσαν Βιβλιογραφίαν, μόνον ἐὰν ἤθελε νὰ ἐπανέλθῃ ἐπὶ τοῦ σχετικοῦ ἔργου. Τὸ μεικτὸν τοῦτο σύστημα εἶναι, κατὰ τὴν γνώμην μας, προτιμητέον.

Ἐν τέλει, πρόκειται περὶ ἀξιολόγου ἐργασίας, ἡ ὁποία ἐνδιαφέρει, ὡς εἴπομεν ἐν ἀρχῇ, σλαβολόγους, νομικοὺς καὶ βυζαντινολόγους. Ἀξιολόγου διὰ τὸ σημαντικὸν τοῦ θέματος καὶ διὰ τὴν κριτικὴν καὶ ἐπιδεξίαν διαπραγμάτευσίν του. Πρώτην φορὰν ἀλληλοσυγκρίνονται τὰ τρία παλαιότερα δικαιικὰ κείμενα τοῦ κόσμου τῶν Σλάβων, ἐρευνᾶται τὸ νομικὸν

περιεχόμενόν των, ἐν ἀναφορᾷ μάλιστα πρὸς τὸ ρωμαϊκο-βυζαντινὸν καὶ Κανονικὸν δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, καὶ διαπιστοῦται κριτικώτατα ὁ συντάκτης των καὶ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος τῆς συντάξεώς των καὶ τοῦτο μὲ μίαν κλιμακωτὴν διάρθρωσιν τῶν ἑκάστοτε μερικῶν συμπερασμάτων, ἡ ὁποία κρατεῖ ἀδιάπτωτον τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστου μέχρι τοῦ τελικοῦ συμπεράσματος. Δὲν ὑπάρχει, νομίζομεν, ἐργασία σλαβολόγων, ἡ ὁποία κατέληξεν εἰς τὸ συλλογικὸν καὶ ὁριστικὸν τοῦτο ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας ταύτης τοῦ συγγραφέως. Ἀσφαλῶς καὶ οἱ νομικοὶ ἀνακαλύπτουν τὴν νομικὴν δραστηριότητα τοῦ Μεθοδίου εἰς τὴν Μοραβίαν καὶ βυζαντινολόγοι καὶ θεολόγοι πρώτην φορὰν ἀποκτοῦν σαφῆ εἰκόνα τοῦ Μεθοδίου ὡς ὀργανωτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μοραβίας καὶ ὡς νομοθέτου. Πιστεύομεν ὅτι θὰ ἐκτιμηθῆ δεόντως ἡ συμβολὴ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν Ἐπιστήμην.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Κωνσταντίνου Γ. Σταλίδη, Οἱ συντεχνίες καὶ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἔδεσσα τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, Ἔδεσσα 1974, 8ο, σελ. 168+63 πίν.

Ὁ φιλόλογος Κωνστ. Γ. Σταλίδης συνεχίζοντας τὶς ἔρευνές του γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς Ἔδεσσας, δημοσιεύει τὸ βιβλίο αὐτό, ποὺ εἶναι μιὰ λεπτομερέστατη μελέτη τῶν συντεχνιῶν καὶ τῶν ἐπαγγελμάτων στὴν Ἔδεσσα κατὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

Ἔπειτα ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Γ. Χ. Χιονίδη (σ. 9-10), ἀκολουθεῖ ὁ πρόλογος τοῦ συγγραφέα (σ. 11-12), ὅπου ἀναφέρονται οἱ πηγὲς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἐξηγεῖται ἡ μέθοδος τῆς ἐργασίας. Κατόπιν (σ. 13-15) δημοσιεύονται περίληψη τοῦ βιβλίου στὰ ἀγγλικὰ καὶ κατάλογος τῶν ἐντὸς τοῦ κειμένου εἰκόνων (σ. 16).

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 17-30) ἐπιχειρεῖται σύντομη ἐπισκόπηση τῆς συντεχνιακῆς ὀργάνωσης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς καὶ τὴν ἐποχὴ τοῦ Βυζαντίου, ἐξετάζεται γενικὰ τὸ θέμα τῶν συντεχνιῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ ἐκτίθεται ἡ σημασία τους καὶ ἡ προσφορά τους στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (σ. 31-39) γίνεται ἡ διαπραγμάτευση τῆς ὕπαρξης συντεχνιῶν καὶ ἐπαγγελμάτων στὴν Ἔδεσσα κατὰ τὴν τουρκοκρατία καὶ παρατίθεται ἡ σχετικὴ ὁρολογία, ὅπως ἀναγράφεται στὶς πηγές.

Ἡ δραστηριότητα τῶν Ἐδεσσαίων ἐπαγγελματιῶν καὶ τεχνιτῶν, μεμονωμένων ἢ ὀργανωμένων σὲ συντεχνίες, περιγράφεται στὸ τρίτο κεφάλαιο (σ. 40-68). Οἱ Ἐδεσσαῖοι ἐπαγγελματίες συνεισφέρουν κι αὐτοὶ στὰ φορολογικὰ βάρη, συντρέχουν στὴν ἀνέγερση ναῶν καὶ τὴν ἵδρυση σχολείων καὶ ἄλλων κοινωφελῶν ἱδρυμάτων, συμμετέχουν στὴ διοίκηση τῆς κοινότητας καὶ στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Τέλος, περιγράφονται οἱ σχέσεις τῶν συντεχνιῶν μεταξύ τους καὶ ἡ ψυχαγωγία τους.

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο (σ. 69-136) ἀναγράφονται μὲ ἀλφαβητικὴ σειρὰ τὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ἔδεσσα, παρατίθενται οἱ σχετικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὶς πηγὲς καὶ περιγράφεται συστηματικότατα καὶ λεπτομερέστατα ἡ δουλειὰ τοῦ κάθε τεχνίτη, ποὺ ἡ τέχνη του σήμερα ἔχει ξεπεραστεῖ καὶ τείνει νὰ ἐκλείψει ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο (σ. 137-143) ἀναφέρονται καὶ ἄλλες ἀσχολίες τῶν Ἐδεσσαίων (γεωργία, ὑφαντουργία, μεταξουργία, νηματουργία, βιοτεχνία κατασκευῆς σχοινιῶν καὶ ἁγιογραφία).

Ἀκολουθοῦν ἡ Βιβλιογραφία-Πηγὲς (σ. 144-149), εὑρετήρια ὀνομάτων καὶ πραγμάτων (σ. 150-163), ξένων λέξεων (σ. 163-164) καὶ περιηγητῶν (σ. 164), τὰ παροράματα (σ. 165) καὶ μετὰ 63 πίνακες (φωτογραφίες) ποὺ συμπληρώνουν τὸ κείμενο.